

УДК 811.111'42

СУБ'ЄКТ ЯК ЧИННИК ДИСКУРСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

І. Є. Фролова, канд. філол. наук (Харків)

Статтю присвячено розгляду суб'єкта дискурсу – абстрагованої сутності, узагальненого образу людини, що мислить і спілкується. Пріоритет розумової активності суб'єкта дискурсу визначає його базову роль – СПОСТЕРІГАЧ, яка конкретизується у комунікативних та соціальних/психологічних ролях, основаних на стереотипних уявленнях та моделях поведінки, використовуваних окремими індивідами. Інфраструктура комунікативних, соціальних / психологічних ролей співвіднесена з формою, типом / різновидом дискурсу та його ядерною / периферійною зонами.

Ключові слова: дискурс, суб'єкт, базова роль, комунікативні ролі, соціальні/психологічні ролі, стереотипні уявлення / моделі поведінки.

И. Е. Фролова. Субъект как фактор дискурсивной деятельности. Статья посвящена рассмотрению субъекта дискурса – абстрактной сущности, обобщенного образа мыслящего и общающегося человека. Приоритет мыслительной активности субъекта дискурса определяет его базовую роль – НАБЛЮДАТЕЛЬ, которая конкретизируется в коммуникативных и социальных/психологических ролях, основанных на стереотипных представлениях и моделях поведения, используемых отдельными индивидами. Инфраструктура коммуникативных, социальных/психологических ролей соотносится с формой, типом/разновидностью дискурса и его ядерной/периферийной зоной.

Ключевые слова: дискурс, субъект, базовая роль, коммуникативные роли, социальные/психологические роли, стереотипные представления/модели поведения.

I. Ye. Frolova. Subject Factor in Discursive Activity. This article considers discourse subject regarded as an abstract notion, a generalized image of thinking and communicating human being. The priority of discourse subject mental activity allows to define his basic role OBSERVER, further specified in communicative, social/psychological roles, based on stereotypical ideas and behaviour patterns used by individuals. The infrastructure of communicative, social/psychological roles correlates with discourse form, type and its core/peripheral zones.

Key words: discourse, subject, basic role, communicative roles, social/psychological roles, stereotypical ideas/behaviour patterns.

Антропоцентризм як провідний принцип сучасних лінгвістичних студій скеровує увагу дослідників на взаємодію людської свідомості й мови у процесі комунікації. Основоположні проблеми мовознавства – мова і свідомість, мова і суспільство – набувають сьогодні нового звучання у термінах дискурсологічних розвідок, що зумовлює їх актуальність.

Серед чисельних тлумачень дискурсу у вітчизняних дослідженнях поширеним є його розуміння як складної системної сутності, що відрізняється багатоаспектністю, охоплюючи мову, свідомість

і комунікацію, когнітивний та соціопрагматичний плани, де мова використовується у процесах конструювання ідей та переконань під час взаємодії комуні кантів у певних соціокультурних контекстах і ситуаціях [26, с. 116]; як ситуативно обумовлену інтерсуб'єктну мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію у життєвому просторі на основі надання мовній формі семіотичної значущості [18, с. 11].

Цілком очевидно, що заснована на цих трактуваннях дослідницька парадигма не може обмежуватися вивченням фактора адресанта і адресата,

© Фролова І.Є., 2013

які плідно студіюються у комунікативно-прагматичних розвідках. Зазначені чинники, без сумніву, важливі, але співвіднесені з суб'єктом мовлення, тоді як суб'єкт дискурсу ще не отримав належного висвітлення.

Виходячи з цього, метою цієї статті є розгляд суб'єкта як чинника дискурсивної діяльності.

У царині дискурсивних розвідок на сьогодні накопичено достатньо досвіду для вирішення цієї задачі. Покладений в основу сучасного розуміння дискурсу принцип інтераціоналізму [30, с. 398–404], акцентування ідеї конструювання ("світ є конструкція, у творенні якої ми усі можемо брати участь" [22, с. 17]) приводять до висновку, що дискурсивна діяльність передбачає міжсуб'єктне смислотворення [14; 29 та ін.]. При цьому, властиве функціональним розвідкам орієнтування на вивчення використання мови з урахуванням усього розмаїття контекстних чинників [5, с. 3; 12, с. 23; 27, с. 87 та ін.] поступово видозмінюється. На перший план, як слушно стверджується, висуваються не самі контекстні чинники, а релевантні ситуації знання про них [28, с. 24]; ці уявлення надалі трансформуються у постулат первинності суб'єкта стосовно царини його існування [19, с. 4].

Відтак, суб'єкт дискурсу, залучений до процесу пізнавальної діяльності, смислотворення, постає як суб'єкт широкого й універсального – перцептивно-когнітивного – статусу [6, с. 12]. Він спостерігає себе у матеріальному/ідеальному, фізичному/соціальному середовищі, використовує знання, наявні в його підсвідомості, свідомості чи надсвідомості [9, с. 24–26] та прагне задовольнити свої потреби, задля чого необхідно вступити в комунікацію [21, с. 56].

Таким чином, *суб'єкт дискурсу* – це абстрактна сутність, узагальнений *Homo Sapiens*, що мислить і спілкується.

Первинність мислення суб'єкта в дискурсивній діяльності визначає як базову роль СПОСТЕРІГАЧА [7]. Спостерігач – це учасник будь-якого конкретного дискурсу, ця роль охоплює усі іпостасі суб'єкта: його розумову діяльність як суб'єкта рефлексії, його прагнення досягти бажаних цілей

для задоволення наявних потреб, що властиве суб'єкту комунікації, його залученню до певної культури, соціуму, психологічного типу як соціального/психологічного суб'єкта та використання ним мови як суб'єкта мовлення, причому в процесі дискурсивної діяльності усі перелічені іпостасі взаємопроникненні.

Роль СПОСТЕРІГАЧА конкретизується у дискурсі в комунікативних позиціях суб'єкта (адресант, адресат, третій учасник), які також є певними абстракціями – **комунікативними ролями**, не обов'язково приписувані окремому індивіду. Так, приміром, адресант наукової чи газетної статті не є однією особою, бо у творенні цього жанру наукового/публіцистичного дискурсу беруть участь члени редколегії та редактори-коректори. Так само *адресат* може бути, як відомо, індивідуальним, колективним, масовим; те саме стосується і *третього* учасника. Знання про кожну з комунікативних ролей наявне в свідомості суб'єктів [13], так само як і знання про способи комунікативно-рольової поведінки [17], що надає можливість індивіду-носію певної ролі орієнтири в комунікативному просторі.

Інфраструктура комунікативних ролей СПОСТЕРІГАЧА виявляється важливою для визначення *форми* дискурсивної діяльності – *діалогічної* або *монологічної*, де відповідно відбувається / не відбувається зміна основних комунікативних ролей – адресанта та адресата – між конкретними учасниками мовленнєвої взаємодії.

Проте, формальна диференціація не змінює самої суті дискурсу: залучений до мовлення чи ні, учасник-не адресант є СПОСТЕРІГАЧЕМ, що впливає з відомого і визнаного принципу діалогічності М.М. Бахтіна: СПОСТЕРІГАЧ осмислює себе в умовах середовища, де обов'язково наявний інший/-і, де суб'єктам взаємодії властиве психологічне або феноменологічне переживання спільності інтересів, дій тощо [30, с. 404].

Роль СПОСТЕРІГАЧА також конкретизується у **соціальних**, соціально-психологічних, **психологічних ролей**, що мають свою специфіку в певному лінгво-культурному середовищі.

Соціальні ролі, котрі визначають позицію індивіда в структурі суспільних відносин, привертають значну увагу дослідників, які слушно стверджують, що (1) соціальні рольові характеристики можуть поєднуватися із індивідуально-психологічними рисами [12, с. 5]; (2) у конкретному акті комунікації індивід виступає не як глобальна, а як “параметризована” особа, що актуалізує одну із своїх ролей, або домінуючу серед інших [24, с. 166].

Соціальні/соціально-психологічні ролі пропонується класифікувати за різними принципами [1, с. 69; 11, с. 152; 15, с. 78 та ін.]. Принципом дискурсивного аналізу, на наш погляд, відповідає типологія яка враховує спрямованість свідомості СПОСТЕРІГАЧА на абсолютну/відносну власну позицію у суспільному середовищі та акцентує більшою чи меншою мірою психологічні чинники.

За критерієм абсолютності/відносності позиції суб’єкта дискурсу, актуалізованих у певній ролі, виокремлюємо *особистісні* та *міжособистісні* ролі.

Особистісні ролі характеризують суб’єкта як окремого представника певної соціальної групи. Вони підрозподіляються на *формальні*, що кореспондують з формалізованими ознаками особистості у соціальному середовищі (анкетні дані – вік, стать, громадянство, освіта, спеціальність, матримоніальна характеристика тощо) та *неформальні*, які відбивають належність індивіда до суспільних груп, котрі не мають формалізованих ознак (віросповідання, політичні переконання, інтереси, уподобання тощо). До неформальних належать також ситуативні ролі, виконувані суб’єктом у типових умовах діяльності/комунікації: пасажир, подорожній, покупець тощо.

Міжособистісні ролі визначають позицію суб’єкта відносно іншого представника суспільства, що імплікує сама назва ролі: брат, друг, шанувальник (когось). Подібно до особистісних, міжособистісні ролі можливо підрозділити на формальні (дружина, брат) та неформальні (друг, шанувальник).

Очевидно, що формальні ролі більшою мірою спираються на соціальні характеристики суб’єкта,

тоді як неформальні залучають і психологічний компонент.

Перевага психологічних рис дозволяє твердити про наявність також і **психолого-соціальних** і **психологічних** ролей.

Зокрема, серед вивчених на сьогодні у дискурсивних розвідках, наявні такі як ПЕРЕСЛІДУВАЧ, ЖЕРТВА [2], АГРЕССОР, МИРОТВОРЕЦЬ [25], ЖАРТІВНИК [23]. Акумуляуючи певні психологічні характеристики, ці ролі, хоча й не пов’язані безпосередньо із певною групою чи прошарком суспільства, є тим не менш психолого-соціальними, бо залучають культурно-соціальні цінності та норми.

Суто психологічні ролі, релевантні дискурсивним розвідкам, охоплюють его-стани особистості, визначені в транзакційному аналізі Е. Берна (ДИТИНА, ДОРОСЛИЙ, БАТЬКО) [4, с. 17].

Усі перелічені ролі ґрунтуються на сформованому в повний часовий період груповому – стереотипному – знанні. Це знання охоплює уявлення про роль як комплекс прав, обов’язків і оцінки та моделі рольової поведінки, задані відповідними експектаціями.

Таким чином, знання про соціальні/психологічні ролі є таким самим орієнтиром у діяльності суб’єкта дискурсу як і знання про комунікативні ролі, хоча й значно менше чітким: якщо адресант *завжди* мовить, то носій соціальної/психологічної ролі діє у *межах* стереотипної рольової поведінки.

До того ж, інфраструктура соціальних/психологічних ролей є не тільки більш розгалуженою, як свідчить попередньо викладене, але й більш складно зорганізованою. Так, деякі ролі утворюють кластери – сукупності кластерних ролей, в яких конкретизується певна загальна роль (ДРУЖИНА – ДОМОГОСПОДАРКА, ВІРНА ПАРТНЕРКА, КОХАНКА, ПОДРУГА [7, с. 9]), *слухняна* ДИТИНА, *неслухняна* ДИТИНА [10, с. 70], причому, специфіка бачення СПОСТЕРІГАЧЕМ себе, як виконавця певної ролі, спричиняє актуалізацію загальної ролі / конкретної (кластерної) ролі / декількох кластерних ролей [7, с. 10], одночасну актуалізацію психологічної та психолого-соціальної ролі (БАТЬКО-АГРЕССОР) [25, с. 128] тощо.

Слід також звернути увагу на ту обставину, що пріоритет у визначенні своєї рольової позиції та позиції іншого належить суб'єкту: хоча існують певні обставини спілкування, які чітко визначають роль індивіда (приміром судове засідання), у значній кількості випадків первинним є суб'єктивно-зумовлений вибір СПОСТЕРІГАЧА. Це, звісно, більшою мірою стосується психологічних, психолого-соціальних та соціально-психологічних (неформальних) ролей, але часом може бути справедливо і для соціальних (формальних) ролей. Приклади цього наявні в сучасному англійському кінодискурсі: британський супергерой Джеймс Бонд завдячує своєму успіху не лише навичкам силового протистояння, але й таланту перетворення, або, інакше кажучи, вмінню використати рольову поведінку, виконанню різноманітних ролей, які не мають нічого спільного з реальними характеристиками цього індивіда. З іншого боку, типові, вкорінені в свідомість, постійно актуалізовані ролі можуть почати "керувати" поведінкою особи: учитель і у побутових ситуаціях усе детально роз'яснює, повчає як треба робити, тобто поширює свої професійні рольові навички на інші сфери діяльності; або інший кіногерой – Борн – у пошуках власної особистості знаходить не лише матеріальні підтвердження роду своєї діяльності (зброю, паспорти на різні імена), але й рольові навички (під час перебування з дівчиною в кафе він автоматично запам'ятовує номер авт, що стоять на вулиці, оцінює усі зовнішні та внутрішні деталі "сцени" на предмет потенційно загрози тощо).

Інфраструктура соціальних/психологічних ролей СПОСТЕРІГАЧА є суттєвою для *визначення певного, конкретного типу* дискурсивної діяльності.

Саме конкретизація позиції СПОСТЕРІГАЧА може бути покладена в основу класифікаційної практики, бо урахування соціальної/психологічної ролі кореспондує із твердженням про можливість сказати "чийсь дискурс" – політичний, феміністський, академічний, інакомислення, перебудови, ринку, надії, відчаю [20, с. 41].

У широко відомій типології, де уся множина дискурсів розподілена на інституційні / не інституційні,

роль СПОСТЕРІГАЧА подана набором найбільш узагальнених соціальних ролей – АГЕНТ, КЛІЄНТ певного суспільного інституту [12] та, відповідно, не-АГЕНТ/КЛІЄНТ.

У іншій визнаній класифікації [3] низка дискурсів визначена за критерієм соціальної (формальної) ролі суб'єкта (чоловічий, жіночий, дитячий), інша група співвіднесена з цими ролями (дипломатичний – дискурс дипломатів, політичний – дискурс політиків, медичний – дискурс медпрацівників тощо). У третій групі прослідковується зв'язок між різновидом дискурсу (аргументативний, конфліктний, авторитарний) та психолого-соціальною роллю суб'єкта.

У будь-якому випадку, роль спостерігача виступає визначальною чи, принаймні, має бути врахована у визначенні конкретного дискурсу, бо "типів дискурсивної діяльності можна виокремити стільки, скільки можливо виокремити типів людської активності й діяльності" [16, с. 9], де індивід виступає виконавцем певної ролі.

Актуалізація/інтерпретація соціальної/психологічної ролі набуває, у зв'язку із викладеним, значущості у ще одному аспекті: зв'язок певного набору ролей з конкретним дискурсом дозволяє *встановити межі* останнього.

З огляду на засадні принципи дискурсологічного аналізу, ці межі не можуть бути чітко і однозначно окреслені. Тому адекватною видається ядерно-периферійна модель поля, за допомогою якої можливо визначити ядерну зону певного дискурсу, де основні для цього дискурсу смисли спільно конструюються учасниками взаємодії, та периферійну область, де ці смисли вибудовуються частково, тобто не усіма учасниками. Так, у конфронтаційному дискурсі смисл "вороже спілкування" у ядерних фрагментах є спільним для учасників конструктором, тоді як у периферійних реалізаціях – конструйованим у свідомості одного комуніканта/частини комунікантів (він може бути не призначеним для розпізнавання, або призначеним, але не інтерпретованим, або ж актуалізованим неінтенціонально) [25, с. 128-139]. Аналогічним чином, у комічному дискурсі дитини наявна ядерна зона,

де комічні смисли інтенційно конструйовані та доступні учасникам – дитини-дитині чи дитині-дорослому; на периферії цього дискурсу перебуває неінтенційна розумово-мовленнєва діяльність, у якій комічне виникає на тлі розбіжностей світобачення дитиною і дорослим [8, с. 4], очевидно, що ті самі розбіжності спричиняють наявність і ще одного типу периферійних реалізацій – інтенційне конструювання дитиною комічних смислів та несприйняття їх як таких адресантом-дорослим.

Підбиваючи підсумки, можна сформулювати такі висновки: чинник суб'єкта є пріоритетним у дискурсивній діяльності; суб'єкт – людина, що мислить і спілкується, виступає у дискурсі у ролі СПОСТЕРІГАЧА, котра конкретизується у плані комунікативної та соціальної/психологічної ролі конкретного учасника; комунікативні, соціальні, психологічні ролі – це абстраговані сутності, піддані подальшій конкретизації; комунікативні ролі конкретних учасників визначають форму дискурсу; соціальні/психологічні ролі – його тип/різновид та межі.

Перспективою роботи є імплементація викладених положень у дискурсивних студіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики) / В.А. Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – 276 с.
2. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации : [монография] / А.Д. Белова. – К. : Киев. ун-т им. Тараса Шевченко, ИИА “Астрей”, 1997. – 310 с.
3. Белова А.Д. Понятия “стиль”, “жанр”, “дискурс”, “текст” у сучасній лінгвістиці / А.Д. Белова // Іноземна філологія. – К. : КНУ імені Т. Шевченка, 2002. – Вип. 32. – С. 11–14.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Психология человеческих взаимоотношений / Э. Берн. – Л. : Лениздат, 1992. – 400 с.
5. Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты / В.В. Богданов. – Л. : ЛГУ, 1990. – 88 с.
6. Верховурова Т. Л. Наблюдатель в коммуникации / Т.Л. Верховурова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2008. – № 1. – С. 12–23.
7. Гридасова О.І. Особливості актуалізації стереотипних ролей в англомовному сімейному конфліктному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / О.І. Гридасова. – Харків, 2010. – 20 с.
8. Гусева Г.Г. Комічний дискурс мовної особистості дитини в сучасному лінгвокультурному просторі Великої Британії і США : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Г. Г. Гусева. – Харків, 2013. – 20 с.
9. Ершов П.М. Потребности человека / П.М. Ершов. – М. : Мысль, 1990. – 365 с.
10. Ємельянова О.В. Мовленнєве вираження статусу адресата в англомовному художньому дискурсі закоханих : дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / Ємельянова Олена Валеріанівна. – Суми, 2006. – 219 с.
11. Зыкова И.В. Специфика гендерной маркированности английских идиом / И.В. Зыкова // Гендер: язык, культура, коммуникация : Вторая международная конференция, 22-23 ноября 2001 г. : тезисы докл. – М. : МГЛУ, 2002. – С. 150–159.
12. Карасик В.И. Язык социального статуса / Карасик В.И. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 333 с.
13. Козирева М.С. Чинник слухача в англомовному неофіційному діалогічному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Козирева Марія Сергіївна. – Харків, 2006. – 205 с.
14. Кравченко А.В. О традициях, языкознании и когнитивном подходе / А.В. Кравченко // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство : сб. в честь Е.С. Кубряковой. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 51–65.
15. Крысин Л.П. Социальный компонент в семантике языковых единиц / Л.П. Крысин // Русский язык в школе. – 1983. – № 3. – С. 78–84.
16. Кубрякова Е.С. О типах дискурсивной деятельности / Е.С. Кубрякова // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – 2003. – Вып. 478. – С. 59.
17. Лаврінченко І.М. Стратегії і тактики зміни комунікативних ролей у сучасному англомовному кінодискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / І.М. Лаврінченко. – Харків, 2011. – 20 с.
18. Мартинюк А.П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А.П. Мартинюк. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 196 с.
19. Морозова О.І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / О.І. Морозова. – К., 2008. – 32 с.
20. Морозова О.І. Діяльнісний стиль мислення у лінгвістичних дослідженнях / О.І. Морозова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 811. – С. 41–45.
21. Олянич А.В. Презентаційна теорія дискурса / А.В. Олянич. –

- Волгоград : Перемена-Политехник, 2004. – 600 с.
22. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; [пер. с англ. Ю.А. Данилова, под ред. В.И. Аршинова]. – [6-е изд-е]. – М. : Ком. книга, 2005. – 229 с.
23. Самохіна В.О. Жарт у сучасному комунікативному просторі Великої Британії та США / В.О. Самохіна. – [вид. 2-е, перероб. і доп.]. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 360 с.
24. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К. : ЦУА “Фитосоциоцентр”, 2002. – 336 с.
25. Фролова І.Є. Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі : [монографія] / І.Є. Фролова. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – 344 с.
26. Шевченко І.С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу / І.С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [кол. монографія] / [під загальн. ред. І.С. Шевченко]. – Харків : Константа, 2005. – С. 105–117.
27. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : [енциклопедичний словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки] / І.Б. Штерн. – К. : “АртЕк”, 1998. – 336 с.
28. Cook G. Discourse / G. Cook – Oxford : OUP, 1992. – 167 p.
29. Harris S. Being politically impolite: extending politeness theory to adversarial political discourse / S. Harris // Discourse and Society. – 2001. – № 12. – P. 451–472.
30. Schiffrin D. Approaches to Discourse / D. Schiffrin. – Oxford : Blackwell, 1994. – 470 p.